

Het landschap bewaard

Het landschap bewaard

Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten

MICHEL PURMER

Hilversum
Verloren
2018

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van:
Ars Donandi – Yske Walther Fonds, J.E. Jurriaanse Stichting, Natuurmonumenten,
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Van Tienhoven Studiefonds.

Ars Donandi + Yske-Walther fonds

J.E. Jurriaanse Stichting

Afbeeldingen op het omslag: alle afbeeldingen zijn afkomstig uit het boek.

Afbeelding op p. 10: bomen in het Eerder Achterbroek, augustus 2018. Foto auteur;
afbeelding op p. 472: Terreinbord in het Geuldal, oktober 2008. Foto auteur.

Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

ISBN 978-90-8704-751-1

© 2018 Michiel Purmer & Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

Omslagontwerp Frederike Bouten, Utrecht
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

De vervaardiger van deze publicatie heeft getracht alle rechthebbenden van afbeeldingen te achterhalen. Indien desondanks iemand meent als rechthebbende in aanmerking te komen, kan deze zich tot de uitgeverij wenden.

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	II
I Inleiding	15
1.1 Natuur en cultuur in het landschap	15
1.2 Een symposium in Kortenhoef en de twintig jaar daarna	15
1.2.1 Het symposium in Kortenhoef	15
1.2.2 Cultureel erfgoed bij Natuurmonumenten voor en na 1997	17
1.2.3 Reflectie op de positie van de auteur	18
1.3 Probleemstelling	19
1.3.1 Werkdefinities landschap, erfgoed en natuur	19
1.3.2 Doelstelling onderzoek en centrale probleemstelling	21
1.3.3 Onderzoeksvragen	23
1.4 Opzet van dit boek	25
1.4.1 Het theoretisch kader (hoofdstuk 2)	25
1.4.2 De voorbeeldstudies (hoofdstuk 3-6)	26
1.4.3 Conclusies (hoofdstuk 7)	33
2 Landschap, erfgoed en natuur: theorie en methode	35
2.1 Inleiding	35
2.2 Beelden van het landschap	38
2.2.1 Twee citaten, twee kaften, twee landschapsbeelden	38
2.2.2 De betekenissen van het begrip landschap	40
2.2.3 Het landschap als kunsthistorisch begrip: van symboliek tot weergave van de werkelijkheid?	41
2.2.4 Het landschap als doel van geografische studie: de Angelsaksische traditie	43
2.2.5 Werkdefinitie landschap	46
2.3 Beelden van erfgoed	47
2.3.1 Erfgoed? Twee voorbeelden uit Albanië	47
2.3.2 De vele betekenissen van het begrip erfgoed	49
2.3.3 Cultureel erfgoed en erfgoedzorg in Nederland	51
2.3.4 Werkdefinitie erfgoed	56
2.4 Beelden van de natuur	56
2.4.1 Natuurbeelden van de Veluwe en de Norfolk Broads	56
2.4.2 De mens en natuur door de eeuwen	60
2.4.3 Wildernis en Arcadië: natuurbeelden in Nederland	65
2.4.4 Werkdefinitie natuur	73

2.5	Waar landschap, erfgoed en natuur samenkomen	74
2.5.1	Stand van kennis	74
2.5.2	Historische geografie	76
2.5.3	Landschapsbiografie	78
2.5.4	Landschapsecologie	81
2.6	Beheer van natuur en landschap in Nederland	83
2.6.1	Periode 1870-1920: de vroege jaren van de natuurbescherming	83
2.6.2	Van Tienhoven, Van Giffen en archeologie bij Natuurmonumenten vóór 1940	95
2.6.3	Periode 1920-1945: groei en bestendiging	100
2.6.4	Periode 1945-1970: Natuurmonumenten wordt een grote, groene organisatie	105
2.6.5	Periode 1970-2015: onstuimige groei en diversiteit	109
2.6.6	Een periodisering voor natuurbescherming in Nederland en de aandacht voor erfgoed	115
2.7	Landschap als erfgoed in Nederland	116
2.8	Methode en uitgangspunten	120
2.8.1	Onderzoeksmethoden	120
2.8.2	Waarderingskader voor het landschap	121
2.9	Terugblik en synthese: waar landschap, erfgoed en natuur samenkomen	125
3	De baron	131
	Voor het Behoud in den tegenwoordigen staat: 65 jaar landschapsbescherming in het Eerder Achterbroek	
3.1	Inleiding	131
3.2	Eerder Broek en Eerder Achterbroek	132
3.3	Onderzoeksmethode	135
3.4	Eerde en het Eerder Achterbroek tot 1949	139
3.5	Natuurmonument of landschapsmonument? Het Eerder Achterbroek rond de aankoop door Natuurmonumenten 1948-1949	142
3.6	Het beheer 1949-1975	148
3.6.1	Landgoed Eerde: van servituut tot overname van alle aandelen 1949-1982	148
3.6.2	Het beheer van het Eerder Achterbroek 1948-1975	149
3.7	Het beheer 1975-2008	156
3.8	Het landschap van de baron	160
3.9	Herstel, huidige situatie en plannen 2008-2015	173
3.10	Conclusies	180
4	De bunkerbouwer	187
	Over bunkers en natuur: omstreden militair erfgoed en natuurbeheer in de duinen	
4.1	Inleiding	187
4.2	De Atlantikwall in de Nederlandse duinen: een paradox	188
4.3	De Atlantikwall als omstreden militair erfgoed	191
4.4	De herdenkingstraditie in Nederland	197

4.5	Omstreden militair erfgoed in enkele buitenlandse natuurgebieden	200
4.5.1	België: Domein Raversijde	200
4.5.2	Frankrijk: Normandië	204
4.5.3	Frankrijk: de kust bij Pas-de-Calais	205
4.5.4	Duitsland: Westwall	209
4.5.5	Conclusie buitenlandse voorbeelden	214
4.6	Visies op de natuur in de duinen vóór de Tweede Wereldoorlog	215
4.7	De Atlantikwall in de duinen chronologisch beschreven	217
4.7.1	Aanleg van de Atlantikwall in natuurgebieden	217
4.7.2	De Atlantikwall in de wederopbouwperiode 1945-1950	218
4.7.3	De Atlantikwall in de duinen 1950-1970	226
4.7.4	De Atlantikwall in de duinen 1970-2000: ecologie krijgt voorrang	234
4.7.5	De Atlantikwall in de duinen vanaf 2000: aandacht voor erfgoed neemt toe	239
4.8	Botsende visies: omstreden erfgoed in de wildernisnatuur	243
4.9	De Atlantikwall in de duinen: dilemma's voor omstreden erfgoed	247
4.10	Drie toekomstscenario's voor de Atlantikwall in natuurgebieden	249
4.10.1	Musealisering van de Atlantikwall	249
4.10.2	Wildernisnatuur zonder invloed van de mens	249
4.10.3	Ruinelandschap	250
4.10.4	De drie scenario's vergeleken	255
4.II	Conclusies	256
5	De boer	265
	Het Geuldal: van Heimans' boeren Arcadië tot een multifunctioneel landschap	
5.1	Inleiding	265
5.2	Het Geuldal van Heimans: vroeg toerisme en landbouw	269
5.2.1	Het Zuid-Limburgse heuvellandschap rond 1910	269
5.3	Natuurbescherming in Zuid-Limburg vóór de Tweede Wereldoorlog	277
5.3.1	Aandacht voor Limburgs natuurschoon sinds 1910	277
5.3.2	Plannen voor een spaarbekken in het Geuldal	282
5.3.3	Het Limburgs Landschap, vroege aankopen in Noord-Limburg en ruilverkavelingen in Limburg	284
5.3.4	Terugblik op de periode vóór 1940	286
5.4	Natuurmonumenten koopt aan 1955-1975	287
5.4.1	Natuurbescherming in Zuid-Limburg 1940-1955	287
5.4.2	Het Zuid-Limburgse heuvellandschap rond 1955	290
5.4.3	Genhoes voor, tijdens en na de veiling	293
5.4.4	Het beheer van Genhoes 1955-1970	297
5.4.5	De snelweg door het Gerendal en de Contact-Commissie	301
5.4.6	De actie voor het Bovenste Bos 1961	302
5.4.7	De aankoop van Schaloen 1967 en de plannen voor het Geulstrand	305
5.5	Het bedreigde Mergelland en de Aktie Geuldal 1970-1980	312
5.5.1	De late ruilverkavelingen Mergelland en de Contact-Commissie	312

5.5.2	Andere veranderingen in de Zuid-Limburgse landbouw	316
5.5.3	Boerderij 't Höfke	319
5.5.4	Idee voor een actie geboren	320
5.5.5	De Aktie Geuldal in Limburg en de rest van Nederland	322
5.5.6	Het succes van de Aktie Geuldal en het cultuurhistorisch argument	327
5.5.7	Het plateau van Margraten	329
5.6	Van bescherming naar beheer: Natuurmonumenten in het Geuldal 1980-2000	330
5.6.1	Verdere achteruitgang in Mergelland en de oprichting van het IKL	330
5.6.2	Natuurmonumenten en de beheersvisies op terreinen in het Geuldal 1975-1980	330
5.6.3	Beheer in twee richtingen: Natuurmonumenten in het Geuldal 1980-2000	334
5.7	Cultuurhistorie en natuur in Zuid-Limburg 2000-2015: een toenemende spagaat of brug?	340
5.7.1	De Landschapswacht in Zuid-Limburg	340
5.7.2	Veranderingen na 2004: Natuurmonumenten en de buitenwereld	341
5.7.3	Het Zuid-limburgse heuvellandschap rond 2015	344
5.8	Conclusies	354
6	De boswachter	363
	Het maakbare landschap: Plan Goudplevier en de transformatie van het Mantingerveld	
6.1	Inleiding	363
6.2	Het Mantingerzand van Drents Arcadië tot heiderelict 1921-1991	363
6.3	Plan Goudplevier krijgt vorm 1991-1992	369
6.3.1	Natuurmonumenten in beweging en Plan Goudplevier	370
6.3.2	De ideeën achter Plan Goudplevier	373
6.3.3	De Mantingerweiden en het beheersgebied	376
6.4	Plan Goudplevier 1992-2004	377
6.4.1	Plan Goudplevier van start	377
6.4.2	Kritiek en lof op natuurontwikkeling in het algemeen en Plan Goudplevier in het bijzonder	380
6.4.3	Plan Goudplevier de eerste twaalf jaar in praktijk	382
6.4.4	Plan Goudplevier en de beginnende aandacht voor cultureel erfgoed	383
6.5	Het Mantingerveld en de Mantingerbos en -weiden 2004-2015	385
6.5.1	Mantingerbos en -weiden: drie keer veranderende inzichten binnen 25 jaar	385
6.5.2	Het Mantingerveld als de erfgenaam van Plan Goudplevier	389
6.5.3	Het cultuurhistorisch argument in het Mantingerveld: de heide	394
6.5.4	Het cultuurhistorisch argument in het Mantingerveld: Nieuw-Balinge en het munitiedepot	396
6.5.5	Het cultuurhistorisch argument versnipperd over het Mantingerveld	400
6.6	Conclusies	401

7 Conclusies	405
7.1 Inleiding	405
7.2 Geschiedenis van Natuurmonumenten: van toenadering naar verwijdering tussen natuur en cultuur	406
7.3 De biografie van natuurgebieden	409
7.4 Veranderende visies op natuur en historische landschappen	411
7.5 Naar een nieuw toetsingskader	414
7.6 Wensen voor vervolgonderzoek	422
7.7 Tot slot	424
Literatuur	427
Samenvatting	448
Summary	456
Lijst van interviews	465
Register van geografische namen	466
Register van persoonsnamen	469
Curriculum vitae	472

WOORD VOORAF

In 1918, dit jaar precies een eeuw geleden, kocht Natuurmonumenten een terreintje met een viertal oude lindes in Zeeland. Jac.P. Thijsse meldde op de algemene vergadering van 10 mei 1919: ‘... het heet de Voortrappen en, naar men zegt, heeft het ook historisch belang als uiterste Zuidgrens van het vroegere graafschap Holland’. De lindes in kwestie bestaan al lang niet meer. Het verhaal bleef wel bewaard en vormt een vroeg bewijs van de aandacht voor erfgoed bij Natuurmonumenten.

Dat Natuurmonumenten zich al sinds de eerste jaren van haar bestaan ook bezighoudt met het beschermen van cultureel erfgoed is nog altijd weinig bekend. In de eerste plaats ziet men Natuurmonumenten toch als natuurbeschermende organisatie. Helemaal niet vreemd: al sinds 1905 zet de vereniging zich immers met hart en ziel in voor de bescherming van natuur en landschap in Nederland. Maar wie de statuten leest, ziet dat de bescherming van ons cultureel erfgoed net zo goed deel uitmaakt van de taak die Natuurmonumenten zichzelf heeft gesteld: ‘Natuurmonumenten heeft als doel het behoud en beheer van terreinen met natuurwetenschappelijke en landschappelijke waarden en de zich daarop bevindende monumenten van geschiedenis en kunst’. Dat is ook niet verwonderlijk. In Nederland zijn cultureel en natuurlijk erfgoed onlosmakelijk verweven. Bijna elke vierkante meter van ons kleine land is wel eens door de mens bewerkt, vergraven, beplant of ontgonnen. De sporen van menselijke activiteiten uit het verleden zijn alom aanwezig in ons landschap, vanzelfsprekend ook in natuurgebieden.

Dat beseften de oprichters van Natuurmonumenten ook. Niet voor niets noemde Jac.P. Thijsse het Nederlandse landschap in 1937 ‘een merkwaardig complex van natuur en cultuur’. Dat er met het verwerven van natuurgebieden in de loop der tijd ook een staalkaart aan erfgoed in beheer kwam bij Natuurmonumenten, hoeft dan ook geen verbazing te wekken.

Het erfgoed bij Natuurmonumenten is bijzonder gevarieerd. Niet alleen beheert de vereniging een palet aan karakteristieke Nederlandse landschappen, maar ook een diverse collectie gebouwen en archeologisch waardevolle terreinen. Van een rijksmonumentaal beschermd hondenok tot complete kastelen en van grenspaal tot fort. De gemene deler is, dat al deze uiteenlopende gebouwen onderdeel uitmaken van een landschappelijk ensemble. Gebouw en omgeving vormen samen een geheel in de natuurgebieden. Dat geldt ook voor de verschillende archeologisch waardevolle terreinen in beheer bij Natuurmonumenten: van de bekende grafheuvels tot zelfs complete verdrongen of verdwenen dorpen. Een rijk bezit, maar ook een bezit dat verantwoordelijkheid met zich meebrengt.

Zeker de laatste jaren is Natuurmonumenten zich daarvan terdege bewust. Dat is in 2017 nadrukkelijk bevestigd in de beleidsvisie *Erfgoed in het hart*. Kern van de visie is, dat we ons cultureel erfgoed bewaren voor de toekomst. Dit doen we door het erfgoed te laten beleven. We moeten het beheer echter ook kunnen bekostigen. Het zoeken naar een passende balans tussen bewaren, beleven en bekostigen zal centraal staan de komende jaren. Natuurmonumenten zal zich profileren als natuur- én erfgoedbeheerder. We treden met ons erfgoed in toenemende mate naar buiten. Dit doen we onder andere door verhalen te vertellen over de herkomst van ons erfgoed. Deze verhalen zorgen voor betekenis en waardering van ons rijke en diverse bezit aan cultureel erfgoed.

Dit boek is daar een voorbeeld van. Het verhaalt niet alleen over het erfgoed in de gebieden van Natuurmonumenten, maar ook hoe de vereniging daar in de loop van de jaren zelf tegenaan keek.

Auteur Michiel Purmer werkt al bijna 20 jaar bij Natuurmonumenten aan het behoud van erfgoed en landschap. Samen met andere professionals zorgt hij ervoor, dat het uiteenlopende erfgoed in de gebieden van Natuurmonumenten goed beheerd wordt en waar mogelijk beleefbaar wordt gemaakt voor het publiek. Indien nodig helpt hij ook bij het maken van soms noodzakelijke afwegingen tussen de belangen van natuur en cultuur in het beheer van Natuurmonumenten.

Maar los van zijn dagelijkse taak heeft de schrijver de afgelopen jaren gewerkt aan het boek dat voor u ligt. Daarmee heeft hij een bijdrage geleverd aan de landschapsgeschiedenis van Nederland en Natuurmonumenten in het bijzonder. Ik wil hem graag van harte bedanken voor en complimenteren met deze grote inspanning. Michiel Purmer had zijn onderzoek niet kunnen uitvoeren zonder de steun van vele collega's, zowel in het veld als op kantoor. Mijn dank gaat uit naar alle medewerkers van Natuurmonumenten die het uitvoeren van het onderzoek mogelijk hebben gemaakt.

De natuurwetenschappelijke kant van het werk van Natuurmonumenten is al dikwijls beschreven en onderzocht. Het werk van Natuurmonumenten als erfgoedbeheerder is tot het verschijnen van deze studie nog niet eerder in wetenschappelijk perspectief geplaatst. Dit boek brengt daarin verandering. Het is gelijktijdig verdedigd als proefschrift aan de Vrije Universiteit Amsterdam bij de onderzoeksgroep Erfgoedstudies van de faculteit der Geesteswetenschappen. Veel dank is Natuurmonumenten verschuldigd aan de wetenschappelijke begeleiders van dit boek in de personen van professor Hans Renes (Universiteit Utrecht/Vrije Universiteit Amsterdam) als promotor en professor Jan Kolen (Universiteit Leiden) als copromotor.

De auteur heeft zich de vraag gesteld in hoeverre cultuurhistorische argumenten een rol speelden in het beheer van Natuurmonumenten en dat onderzocht aan de hand van een aantal concrete gebieden, met een nadruk op het landschappelijk erfgoed in de periode sinds 1945. In dit boek zult u, na een inleiding over natuur, erfgoed en landschap, nader kennis maken met de rijke geschiedenis van een viertal heel uiteenlopende gebieden. Zo kunt u lezen over landgoed Eerde bij Ommen (Overijssel) en over relictten uit de Tweede Wereldoorlog in de Hollandse en Zeeuwse duinen. De menselijke invloed op het Zuid-Limburgse Geuldal wordt beschreven, maar ook krijgt u een beeld van de natuurontwikkeling in het Drentse Mantingerveld. Dit zijn allemaal natuurgebieden waarin de

menselijke hand zichtbaar is. De invloed van de mens beperkt zich niet tot sporen uit een al dan niet grijs verleden. Ook Natuurmonumenten zelf blijkt haar stempel op deze terreinen gedrukt te hebben.

Met dit boek zijn deze boeiende verhalen aan het papier toevertrouwd en daarmee is een hoofdstuk toegevoegd aan de toch al zo rijke geschiedenis van Natuurmonumenten. Het zal ons helpen verhalen te vertellen over Natuurmonumenten als erfgoedbeheerder. Na het lezen ervan zult u hopelijk kunnen beamen dat het werk van Natuurmonumenten niet alleen onmisbaar is voor het behoud van de Nederlandse natuur, maar net zo goed voor het bewaren van ons rijke erfgoed, of dat nu archeologisch, gebouwd of landschappelijk is.

Ik wens u veel leesplezier toe!

Teo Wams
Directeur natuurbeheer Natuurmonumenten

Terreinbordje van Natuurmonumenten, vermoedelijk voor de Tweede Wereldoorlog.
Collectie auteur.